

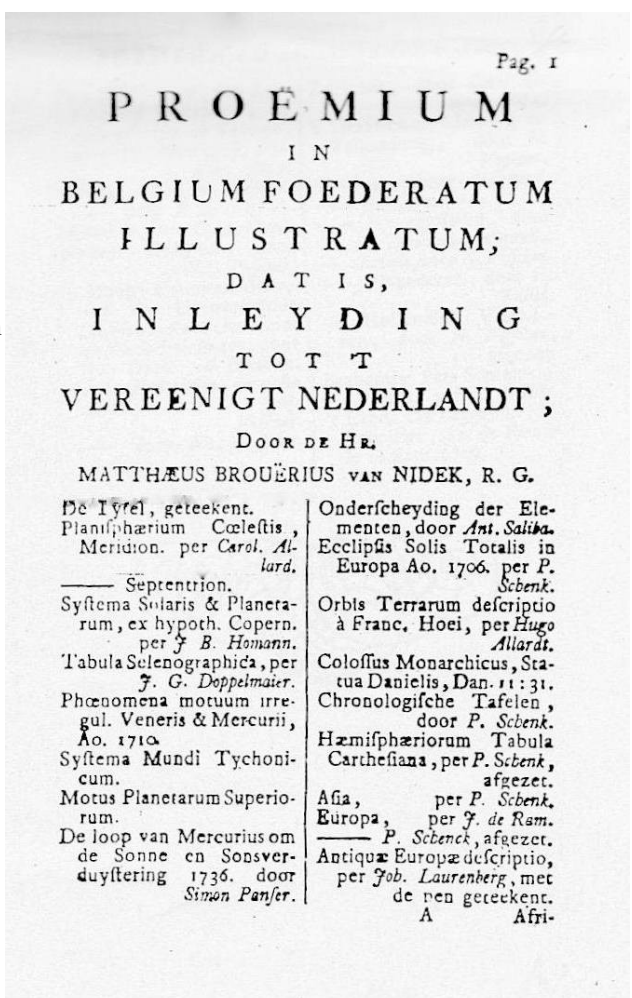
Verzamelingen

Op 20 februari 1743 werd in Amsterdam een belangrijke verzameling van topografische tekeningen, prenten en portretten verkocht. De gedrukte catalogus omvat 168 pagina's en vermeldt ruim 6.000 titels. Dat is in vergelijking met wat anderen nalieten niet bijzonder groot. Het belang van deze verzameling was dat hier voor het eerst gepoogd is om de geschiedenis en de topografie van het gehele gebied der Vereenigde Nederlanden in kaart te brengen, inclusief de Generaliteitslanden. Daartoe waren boeken, kaarten en portretten, maar vooral tekeningen en prenten van dorpen en kerken, adellijke- en andere belangrijke huizen verzameld. Blijkens het titelblad van de catalogus werd deze *Atlas der Vereenigde Nederlandsche Provinciën en Onderhorige Landschappen* 'Met groote moeite, en extra Kosten, By een verzamelt en in welgeschikte Ordre gebracht door Wylen de Heer Mr. MATTHEUS BROUERIUS van NIDEK.'¹

De titel is dus geheel in het Nederlands gesteld. Maar in het voorbericht van Halma's *Tooneel der Verenigde Nederlanden*, 1725, schrijft Brouërius zelf dat hij bezig is aan een *Belgium Illustratum*. De gedrukte veilingcatalogus van 1743, hierna de *Atlas* genoemd, begint op pagina één met: *Proëmium in Belgium Foederatum Illustratum*. Ook in de opschriften van sommige delen of bladzijden komt het woord *Illustrata* regelmatig terug, meestal met de Nederlandse vertaling er bij. Op andere plaatsen is de titel alleen in het Nederlands vermeld. Dat verschil is wellicht ontstaan omdat de veilingcatalogus pas na Brouërius dood, en vele jaren nadat hij actief met zijn verzameling bezig was, is gedrukt. De samenstellers konden minder goed met Latijn overweg dan Brouërius zelf. De koopman Henskes, die de verzameling kocht en van wie niet blijkt dat hij Latijn kende, heeft op sommige door hem beschreven titelbladen de oorspronkelijke tekst overgenomen.

Brouërius van Nidek was noch de eerste noch de enige die een historische verzameling aanlegde. Aan het eind van de 17e en de eerste helft van de 18e eeuw was het verzamelen van waardevolle of fraaie voorwerpen en afbeeldingen een favoriete bezigheid van welgestelden. Met de vrede van Utrecht in 1713 was een eind gekomen aan meer dan honderd jaar oorlog. Een nieuw tijdperk brak aan en men was trots op het roemvolle verleden. Velen, vaak kooplieden die het voor de wind was gegaan, hadden voldoende tijd en geld om zich aan liefhebberijen te wijden. Wie belangstelling voor geschiedenis had ging oude munten, kaarten, tekeningen en prenten verzamelen. In zo'n verzameling ontrolde zich een beeld van de rijke geschiedenis der Zeven Provinciën, hun bevrijdingsoorlog en hun gouden eeuw.

'Een' beeld. Na anderhalve eeuw fotografie kunnen wij ons niet anders voorstellen dan dat afbeeldingen nauwkeurig de werkelijkheid weergeven.² Maar dat was toen ook technisch niet mogelijk. De tekenaars beschikten over pen en papier en misschien een meetsnoer. Ze stonden op de grond of op zijn mooist op een verhoging en baseerden hun tekeningen op geschatte verhoudingen, afstanden en oppervlakten. De breedte werd meestal wel goed geschat, maar de diepte is vaak te kort. Soms behielp men zich met afbeeldingen op kaarten, die zeker niet bedoeld waren om nauwkeurig te zijn, en op informatie van mensen die ter plaatse goed bekend waren.

Bomen, mensen en dingen maken niet, zoals op een foto, deel uit van het geheel maar worden er als decoratie bij getekend. Exact kon niet en exact wilde men aan het begin van de achttiende eeuw ook nog niet zijn, hoewel de eerste geluiden in die richting al te beluisteren waren. Tekeningen en prenten werden, evenals schilderijen, vooral gemaakt om een bepaalde kijk op de werkelijkheid te geven. Politieke motieven en mooie, goed verkoopbare plaatjes konden daarbij een rol spelen. Waar feiten ontbraken, werden die met fantasie aangevuld, want dingen van vroeger waren verzamelobject en dus geld waard.

Verzamelingen van historisch materiaal op papier bestonden vaak uit verschillende elementen: historieprenten (die een gebeurtenis weergeven), portretten, boeken, kaarten, plattegronden, aanzichten van steden, dorpen en belangrijke of voornamelijk gebouwen. Dat konden 'originelen' zijn, zoals tekeningen en manuscripten, of 'afdrukken' zoals prenten en boeken. De prenten uit die tijd zijn meestal kopergravures en etsen.

Een verzameling van beeldmateriaal, al dan niet ingebonden, dat een bepaald gebied tot onderwerp heeft, wordt een atlas genoemd. Daar valt ook het begrip atlas onder zoals wij dat meestal gebruiken. Bestaat een verzameling uit tekeningen en prenten van een bepaald land, gebied of plaats, dan spreken we van een topografische atlas; zijn het historieprenten en portretten, dan is het een topografisch-historische atlas. Topografisch-historisch beeldmateriaal, zoals Brouërius dat bijeenbracht, wordt vaak kortweg 'atlas' genoemd.

Outheden en Gezichten

Geschiedenis werd in de 18de eeuw nog niet systematisch bestudeerd en op scholen en universiteiten niet gedoceerd. 'Oudheidkundigen' verzamelden oude geschriften, documenten en andere overblijfselen en trachtten aan de hand daarvan de geschiedenis te reconstrueren. In een poging om dergelijke informatie te bundelen verschenen lijvige 'Woordenboeken'. Aan sommige daarvan heeft ook Brouërius meegewerkt.

Met topografische afbeeldingen, zoals die in de 16de en 17de eeuw gepubliceerd of in atlassen opgenomen werden, ging het op dezelfde manier. Men wilde het verleden in beeld brengen. Daarvoor vergaarde men alles wat aan oude afbeeldingen beschikbaar was, zonder zich er veel om te bekommeren in hoeverre ze waarheidsgetrouw waren. Toch begon men zich meer en meer af te vragen hoe het er nú in werkelijkheid uitzag. Ongetwijfeld hebben de toegenomen reismogelijkheden daaraan bijgedragen.

Een vroeg voorbeeld van die ambivalentie geeft Ludolf Smids (1649-1720), een arts die zich veel met historie bezig hield. Hij werd vooral bekend door zijn *Schatkamer der Nederlandsche Outheden*³, dat in 1711 verscheen en veel gebruikt werd. In dat boek staan 150 'Verbeeldingen', 'meerendeels geteekend' door Roeland Roghman in 1646-1647⁴. Roghman staat bekend als betrouwbaar tekenaar, maar Smids ziet er geen bezwaar in om er zonder nadere toelichting volkomen gefantaseerde plaatjes tussen te plaatsen.

Abraham Rademaker gaf in 1725 zijn bekende *Kabinet van Nederlandsche Outheden en Gezichten, vervat in 300 konstplaatjes* uit. In zijn voorwoord schrijft hij over 'Gedenkstukken der Ouden, zoals die naeukeurig afgetekent waren door de beste Oude Meesters in onzer Liefhebbers Kabinetten: (...) 'Ook zyn 'er verscheydenen onder, waer van geene Tekeningen te vinden waren, naer 't leven getekent, om onze Verzameling daer mede te vergrooten.'⁵ Van de afgebeelde gebouwen zijn er ruim 250 niet eerder gepubliceerd. De beschouwer kan er volgens Rademaker gerust op zijn dat die er voor 100 of meer jaren zó hebben uitgezien. Oude vervallen muren zijn zo veel mogelijk als zodanig weergegeven om de oudheid beter te laten uitkomen; zo is het verschil tussen oude en nieuwe bouwwerken te zien. Wij vragen ons af waar de verzekering op gegrond is dat de gebouwen er 100 jaar geleden zó uitzagen.

In 1792 werd het boek opnieuw uitgegeven.⁶ Met een gewijzigde tekst, want men vond de stijl verouderd, maar wel met dezelfde plaatjes. De uitgever kondigt bij die gelegenheid zelfs aan dat hij '125 keurige en tot dusver onuitgegeven tekeningen van Rademaker, Stellingwerf en andere vermaarde meesters, mede uit oeroude en aanmerkelijke gebouwen bestaande', heeft gekocht en zal uitgeven. Voorzover bekend is dat er niet van gekomen.

Het drukken, kopiëren en uitgeven van in grote hoeveelheden aanwezige oude en vaak onbetrouwbare afbeeldingen ging door tot ver in de 19e eeuw⁷. Dat die onbetrouwbaarheid ook de waarde van vele kaarten en beschrijvingen aantastte leert ons A.J. van der Aa, die in 1839 in het voorwoord van zijn *Aardrijkskundig Woordenboek*⁸ schrijft: 'Er is gevraagd, waarom ook die kasteelen, kloosters, waterlopen, sluizen enz., welke thans in het geheel niet meer bestaan, door ons opgenomen zijn, daar men dit als eene onnoodige uitbreiding van het werk beschouwde. Dan dit is ons, na rijp overleg, dienstig voorgekomen, want, heeft het bovendien nog dit nut, dat men, bij het vermeld vinden van dusdanig kasteel, waterloop of dergelijke merkwaardigheid, dadelijk weten kan, of het nog bestaat of niet, terwijl toch in de meeste beschrijvingen van ons Vaderland, en zelfs op onderscheidene der nieuwste kaarten, vele namen voorkomen van plaatsen, die reeds voor eeuwen gesloopt of vernietigd zijn. Zoo vindt men in de anders zoo nauwkeurige *Beschrijving der Nederlanden* van Bachiene, onder anderen, kastelen in Friesland als nog bestaande vermeld, die reeds in de tachtigjarige oorlog of vroeger gesloopt zijn.'

'Opdat de waarheid klaar in uwe teekning speel'

Deze regel van Abraham de Haen⁹ geeft aan dat er (rond 1725) een kentering in die denkwijze was ontstaan¹⁰, waarbij men Cornelis Pronk (1691-1751) als voortrekker kan zien. Pronk, die een schildersopleiding had genoten en als portretschilder en tekenaar werkte, ging zich toeleggen op de topografische tekenkunst. Daarvoor bestond op dat moment bij oudheidkundigen een grote belangstelling. Tussen 1726 en 1734 maakte hij vele reizen, waarbij hij in verschillende delen van het land nauwkeurige tekeningen naar het leven maakte. Hij werd op zijn reizen vaak vergezeld door zijn

leerling Abraham de Haen (1707-1748) en hun 'mecenas' Andries Schoemaker (1660-1735). In 1735 wordt de school van Pronk uitgebreid met een tweede leerling, Jan de Beyer (1703-1785). Samen brengen zij binnen vijftig jaar het grootste deel van de Republiek in beeld, een novum in de geschiedenis van de tekenkunst en een tot dusver ongeëvenaarde prestatie.¹¹

Andries Schoemaker¹² is een interessante figuur in deze ontwikkeling, een koopman die als belangstellende en wellicht als geldschieter veel reizen van Pronk en De Haen meemaakte. Hij was amateur-historicus en amateur-tekenaar. Maar ondanks een onbeholpen stijl van schrijven en tekenen heeft hij bijna honderd manuscriptbanden nagelaten, die om hun inhoud zeer waardevol zijn. Het opmerkelijke is nu dat ook Schoemaker, die vaak met Pronk en De Haen meereist en in zijn manuscripten hun tekeningen overneemt en ook zelf ter plekke tekent, daarnaast zonder problemen bestaande afbeeldingen gebruikt. Vaak is de herkomst uit het onderschrift op te maken, maar in hoeverre ze de werkelijkheid weergeven is onzeker.

Het veranderde inzicht blijkt vooral bij de uitgever Isaak Tirion. Die begon in 1729 met het uitgeven van een 9-delige vertaling van *Modern history* (1724)¹³. Daarop volgden tussen 1738 en 1795 de 23 delen van de Tegenwoordige staat der Verenigde Nederlanden', grotendeels geschreven door de historicus Jan Wagenaar. Vanaf 1745 kwam daarnaast *Het Verheerlijkt Nederland*¹⁴, een serie boeken met afbeeldingen van dorpen, kerken en andere gebouwen, 'dienende tot opheldering ... der beschrijvinge van den Tegenwoordigen staat der Vereenigde Nederlanden.' Alle tekeningen, van Cornelis Pronk, Abraham de Haen en Jan de Beyer en enkele anderen zijn, vaak in opdracht van Tirion, naar het leven getekend.¹⁵

Brouërius van Nidek in zijn tijd

Brouërius van Nidek heeft die ontwikkeling van nabij meegemaakt. Het gebeurde allemaal in Amsterdam, waar hij woonde. Hij heeft verschillende van de betrokkenen gekend, heeft er tekeningen van gekocht of hen opdrachten gegeven. De dichter Claas Bruin was een vriend van hem. Dit was weer een goede bekende van Andries Schoemaker, die in 1713 en 1714 met Bruin naar Kleefland en in 1725 door Noord-Holland reisde¹⁶. Brouërius moet Schoemaker gekend hebben, maar een nauwe samenwerking is niet aantoonbaar; als wetenschapper ging Brouërius zijn eigen weg.

Brouërius was wellicht de belangrijkste van de verzamelaars van topografische afbeeldingen en als geleerde ook het meest doelbewust. Hij stelde een vrijwel puur topografische atlas samen, wat een unicum was. Weliswaar heeft hij ook portretten en verschillende soorten historieprenten opgenomen, maar die zijn, blijkens de verkoopcatalogus, gescheiden gebleven van de topografische afbeeldingen. Nieuw was dat hij ook aandacht had voor de gebieden buiten Holland en buiten de grote steden. Vooral Friesland en Gelderland zijn sterk vertegenwoordigd. Dat andere provincies minder aandacht kregen is waarschijnlijk te wijten aan zijn afnemende lichamelijke conditie.

Brouërius ontkwam niet aan de cultuur van zijn tijd. Hij liet zich leiden door wat voor hem geschiedenis was: 'de nagelaten werken van beroemde schrijvers uyt het stof der vergetelheid in den vollen middagh te zetten'.¹⁷ De historicus H. Brugmans noemt hem dan ook¹⁸ 'meer verzameland dan kritisch, zoals van zijn tijd' en laat daarop volgen: 'Maar juist door zijn talent van verzamelen heeft hij veel kunnen vastleggen'. In 1725 schrijft Brouërius: 'dat ik sedert enige jaren met groote moeite, arbeit en kosten een Belgium Illustratum, of verheerlykt Nederlant, zoo in tekeningen en printen naar 't leven afgeschetst, als met myne beschrijvinge opgeheldert, en reeds tot Zeventigh deelen op blads grootte (langwerpig Folio) uitgedyt, vergadert hadde'.¹⁹

Verzamelaar en opdrachtgever

Brouërius' belangstelling voor topografische tekeningen was al gebleken tijdens zijn studietijd in Franeker, waar hij in 1696-1697 belangrijke gebouwen en herenhuizen tekende. Maar voorlopig had hij andere dingen aan zijn hoofd. Naast zijn rechtspraktijk was hij nauw betrokken bij de handel in civet. Nog in 1718 sloot hij met twee anderen een overeenkomst voor 6 jaar, waarin ze zich verplichtten om beurten gedurende een week dagelijks de beurs waar te nemen.

Maar de bloeitijd van de civet-productie en -handel in Nederland was al tanende. Misschien is het daardoor dat we Brouërius in die tijd weer als tekenaar tegenkomen. In de *Atlas* worden enkele Utrechtse tekeningen uit 1719 van hem vermeld.²⁰ In 1720, tijdens het spelevaren langs Rhyne, Vecht en Yssel, tekende hij daar 'de zitplaats van 's lands ouden adel'.²¹ Die tekeningen zijn in de *Atlas* moeilijk terug te vinden omdat ze door Stellingwerf nagetekend zijn en op diens naam staan. Tekeningen met het jaartal 1720 die in aanmerking zouden komen zijn er niet. Van 1721 zijn er negentien Stellingwerf-tekeningen uit het Gooi. Sommige daarvan zijn in elk geval naar voorbeelden van Brouërius getekend.²² Andere tekeningen naar Brouërius of zijn zoon Hendrik Reynier komen verspreid in de *Atlas* voor.

Uit het citaat van 1725 blijkt dat Brouërius toen al 'enige jaren' met zijn atlas bezig was. Een exact beginpunt is niet aan te wijzen en zal ook wel niet bestaan.²³ De jaren waarin Brouërius actief was als verzamelaar en opdrachtgever zijn gedeeltelijk af te leiden uit de jaartallen op de tekeningen en prenten. Weliswaar staat maar bij ongeveer de helft van de afbeeldingen een jaartal, maar dat is voldoende om een beeld te krijgen. Gelukkig heeft Stellingwerf, die meer dan de helft van de gebouwen op een ongeveer vast formaat overtekende, die jaartallen overgenomen.

Het topografische materiaal van de *Atlas* is chronologisch in twee groepen te splitsen, die door elkaar heen in de verzameling voorkomen. Ruwweg de helft van de afbeeldingen is uit de 16de en 17de eeuw. Dat deel zou gedurende een langere periode verzameld kunnen zijn. Uit het begin van de 18de eeuw is er nauwelijks iets toegevoegd. Vanaf 1716 begint het deel dat recent en ter plekke getekend is. Dat bereikt zijn hoogtepunt in 1723. Daarna dalen de aantallen per jaar weer snel. Eigenlijk is het in 1728 al weer afgelopen.

Historische bronnen

In de 16e en 17e eeuw waren er verschillende uitgeverijen die soms schitterend uitgevoerde atlassen van land- en zeekaarten op de markt brachten. Een groot deel was in de Noordelijke Nederlanden en vooral in Amsterdam gevestigd. Nadat in 1583 Antwerpen door Parma bezet werd is een aantal van de daar gevestigde drukkers en uitgevers naar Nederland uitgeweken. Koeman²⁴ heeft getracht een volledig overzicht te geven van wat er sinds 1570, toen de eerste uitgave van Ortelius' *Theatrum Orbis Terrarum* verscheen, aan land-, zee- en hemelatlassen op de markt was gekomen.

Bij die atlassen waren ook de stedenboeken, met soms prachtig ingekleurde plattegronden of vogelvlucht-afbeeldingen. Er zijn beroemde bij, zoals de *Civitates orbis terrarum* van Braun & Hogenberg (1572-1618), met stedenplattegronden uit de hele wereld. Tussen 1581 en 1588 gaf Plantijn in Antwerpen een editie van Guicciardini's beschrijving der Nederlanden uit, met fraaie plattegronden van Nederlandse steden. Omstreeks 1649 volgt het *Toonneel der Steden* van Joan Blaeu. In deze stadsplattegronden zijn de gebouwen in opstand getekend, alsof de tekenaar er van een hoog standpunt tegenaan keek, terwijl het stratenpatroon behouden bleef. De grotere gebouwen waren vaak zo duidelijk weergegeven dat daar, met soms wat fantasie, aparte tekeningen van gemaakt werden.

Hoe fraai al deze uitgaven ook zijn, er blijkt weinig op eigen waarneming te berusten. Zo hebben zowel Braun & Hogenberg, en wat Nederland betreft Plantijn en Joan Blaeu, hoofdzakelijk plattegronden gebruikt die al bestonden. Een groot deel ervan was tussen ca. 1532 en 1572 door Jacob van Deventer getekend in opdracht van het landsbestuur. Ze waren niet gepubliceerd en er waren maar enkele exemplaren van²⁵. Verder zijn er kaarten gemaakt in opdracht van stadsbesturen (bijv. van vestingwerken of staduitleg) en andere overheden. De naam van degene die voor een uitgave verantwoordelijk was maakt ons niet veel wijzer. Er worden namen genoemd van boekverkopers, bouwmeesters, geografen, goudsmiden, hoogleraren, landmeters, veel plaatsnijders, schilders, tekenaars en uitgevers.

Landkaarten, stedenboeken en plattegronden verschenen in verschillende landen en talen en in diverse uitvoeringen. Anderen namen de koperplaten over, veranderden al dan niet iets aan het beeld, zetten er hun eigen naam op en gebruikten ze voor eigen uitgaven. Ook werden de gedrukte platen in allerlei afmetingen en meer of minder correct opnieuw gegraveerd voor nieuwe uitgaven. Soms werden gebouwen ingetekend die alleen nog maar gepland en nooit gebouwd waren. Vaak ontbreekt een jaartal, zodat men in het duister tast over het tijdstip waarop een bepaalde situatie zich voordeed.

De uitgaven werden meestal niet in boekvorm afgeleverd. Er was vraag naar losse bladen, vooral van de eigen stad, en de boek- en kaartverkopers verkochten die. Als de koper een boek wilde liet hij de losse bladen zelf inbinden. De fraai gekleurde stedenplaten die er in staan zijn niet in kleur gedrukt, maar naderhand met de hand ingekleurd. 'Afsetter' was een apart vak.

Brouërius' bibliotheek

In de *Atlas* van Brouërius van Nidek vinden we wat hij, naast de afbeeldingen van belangrijke gebouwen, aan boeken en kaarten bezat. Ze worden in de algemene 'Inleiding' en het begin van elk onderdeel genoemd. Afgaand op de titel zijn het er misschien 170, waarvan het merendeel uit losse kaarten bestaat. Bij de meeste daarvan (116) staat een naam van de uitgever, tekenaar of graveur. De meest voorkomende namen zijn C. en A. Allard, Menso Alting, F. Halma, Janssonius, De Leth, Ottens, Petrus Schenk, Schotanus à Sterringa, C.J. en N. Visscher en F. de Wit. Hun namen zijn wel bekend, maar hun uitgaven zijn zo divers en de omschrijvingen in de *Atlas* vaak zo summier, dat moeilijk is uit te maken om welke uitgave het gaat. Dit temeer omdat een jaartal vaak ontbreekt.

Uitgaven waarin tekeningen van gebouwen voorkomen zijn in de *Atlas* moeilijk herkenbaar. Aan het begin van het hoofdstuk Amsterdam²⁶ staat 'Amsterdams gering beginzel door Visschers', daaronder '1544, plattegrond, in verscheide bladen houtsnee'. Dit zijn de twaalf bekende bladen in houtsnee van de schilder Cornelis Anthonisz., die het jaartal 1544 dragen en als betrouwbaar gelden²⁷. Er zijn zo'n vijftig gebouwen op getekend en benoemd. Stellingwerf lijkt er van nagetekend te hebben, maar geeft soms ook een kant van een gebouw weer die niet op de kaart te zien is. Ook de onderschriften zijn vaak anders. Blijkbaar heeft hij ook andere bronnen gehad; misschien wel dezelfde die Cornelis Anthonisz. ook gebruikt heeft. Overigens heeft Stellingwerf van Amsterdam, waar zowel hij als Brouërius woonden, naar het zich laat aanzien niet één tekening naar het leven gemaakt.

Op het achterin de *Atlas* geplakte blad met aanvullingen staat nog: 'Toneel of Afbeelding in Plans van alle de Steden zo des Konings als Vrye Nederlanden, met derzelve Beschryving in 't Latyn door J. Blaeu, 2 Deelen.' Dit is de bekende stedenatlas van Blaeu, in het Nederlands verschenen onder de titel *Toonneel der steden van de Vereenigde Nederlanden (...)* (dl. 1) en *Toonneel der steden van 's Konings Nederlanden (...)* (dl. 2). Van de uitgaven met Latijnse tekst (*Novum ac magnum Theatrum urbium Belgicae liberae ac foederatae*) worden door Koeman drie verschillende edities genoemd. Deze zijn omstreeks 1649 verschenen; de Nederlandse editie waarschijnlijk enkele jaren later.

Herkomst van afbeeldingen

Uit de *Atlas* is vaak moeilijk op te maken welke bron voor een bepaalde tekening gebruikt is. Soms is de herkomst wel te traceren.

Van de provincie Groningen bestaat de zogenaamde Coenderskaart, die dateert uit ca. 1680. Aan de zijanten staan in het klein 24 borgen getekend. Stellingwerf heeft er tekeningen op zijn standaard formaat van gemaakt. Ze zijn zo nauwkeurig dat men zich afvraagt of hij niet over de originele tekeningen kon beschikken. Die zijn echter niet teruggevonden, zodat de vraag onbeantwoord blijft.

Een soortgelijk voorbeeld is 'de kaart van De Vou', die in 1694 in Rotterdam verscheen. Aan de linker- en rechterkant van de eigenlijke kaart, geëst door Romeyn de Hooghe, staan 12 gebouwen. Ze dragen de signatuur van De Vou en zijn zonder overtekenen in de Atlas opgenomen.

De *Schatkamer* van Ludoph Smids, 1711, bevat 150 prenten, deels naar Rochman uit 1646/47 en deels naar oudere voorbeelden. De graveur was Jacobus Schynvoet. Waarschijnlijk had Brouërius al deze prenten in zijn verzameling.

Brouërius stelde zich niet tevreden met dit toentertijd beschikbare materiaal. Dat blijkt uit zijn gemopper op de 'veelvuldige wygering van sommige bezitteren der heerlykheden' [die] 'uit eene onbegrypeyke eigenzinnigheid niet willen meewerken en beloften niet nakomen.'²⁸ Hij vroeg bezitters van heerlykheden dus om afbeeldingen. Dat hij die ook wel kreeg blijkt soms uit een bedankje bij het onderschrift. Het oorspronkelijke materiaal is veelal door Stellingwerf overgetekend zonder vermelding van de herkomst.

Na of naast het verzamelen van oude afbeeldingen heeft Brouërius omstreeks 1716, '(...) bequame meesters in ieder gewest en stadt gezocht en te werk gestelt, en aldus alles naer 't leven zelfs doen schetzen, (...)'²⁹ We weten weinig van die bekwame meesters en kennen slechts enkelen bij naam. Hun werk blijft verborgen achter de tekeningen die Stellingwerf er naar maakte. In het hoofdstuk 'Toeleveranciers' worden ze besproken.

Geloofwaardigheid

In 1727 gaf Brouërius de *Nederlansche Outheden en Gezichten* van Rademaker uit 1725 opnieuw uit, met toevoeging van een uitgebreide tekst. De titel luidde: *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden*. In het voorwoord schrijft hij: 'De byzondere afbeeldselen zyn door den beroemden tekenaar en miniatuurschilder Abraham Rademaker naer 't leven zelfs afgetekent of naer eigenhandige schetzen der beste Tekenaers ontworpen en in 't koper gebracht, en dus buiten alle vermoedens van harsenschilderyen te zyn, gelyk men hedendaeghs in menigte ontwerpt en voor echte tekeningen opgeeft.' We zagen al dat Rademaker vooral oude afbeeldingen gebruikte, terwijl Brouërius hier lijkt te suggereren dat het om recent werk gaat. In ieder geval schijnt hij zeker te zijn van de authenticiteit van Rademakers werk. Was hij werkelijk zo goed van vertrouwen of speelden andere motieven, persoonlijke of zakelijke, een rol?

Brouërius Vervolgt: 'Om zodanigen bedrogh niet onderhevigh te worden, hebbe ik in de opzameling der tekeningen tot myn Belgium Illustratum bequame meesters in ieder gewest en stadt gezocht en te werk gestelt, en aldus alles naer 't leven zelfs doen schetzen, met eene bygevoegde getuigenisse der Tekenaers of Heeren, die de moeite genomen hebben gehad, om de begeerde tekeningen en konstenaers te bezorgen, zynde derzelve onder my tot een zeker en onwrikbaer bewys berustende, en wat die van vroeger jaren belangt, dezelve zyn of naer schilderyen of naer aftekeningen door mannen van achtbaerheit of liefhebbers van diergelyke fraijgheden my medegedeelt, voltooit en opgemaekt, uitwyzens hunne verplichtende brieven, welke ik zorgvuldigh beware en ten allen tyde, des verzocht werdende, vertonen kan.'

Helaas is van die onweerlegbare bewijzen niets teruggevonden. Er moet heel wat correspondentie geweest zijn, onder andere met deze 'toeleveranciers'. In de veilingcatalogus wordt daar geen melding van gemaakt en voorzover bekend is er in geen enkele archief iets van aangetroffen. We weten niet of Brouërius ervan op de hoogte was dat bepaalde tekeningen niet betrouwbaar waren. Als hij dat al wist, kon hij er weinig anders mee doen dan de naam van de leverancier op de tekening vermelden en die in zijn verzameling opbergen. Hoe kon hij weten dat wij er, bijna drie eeuwen later, problemen mee zouden hebben?

Er is geen aanleiding om te veronderstellen dat Brouërius bewust bedrog pleegde. Hij was een man met een goede reputatie en vooraanstaande kennissen. Men moet aannemen dat hij als jurist in voorkomende gevallen de 'waarheidsvraag' stelde. Maar bij de aan hem geleverde tekeningen lijkt hij bijna altijd te goedgelovig. Waarschijnlijk had hij ook weinig verstand van tekenen en tekeningen.

Opmerkelijk is dat Brouërius in 1729 -twee jaar na de hiervoor aangehaalde passage!- toch lijkt te streven naar een soort fotografische werkelijkheid. Over de tekeningen Hendrik de Leth schrijft hij dat ze '(...) alle naer 't leven en op het naeukeurighste en met de uiterste oplettenheid door H. de Leth in den Jare 1728 getekent en dat wel zonder het minste stipje aen eenigh gebouw of tuinsieradie over te slaen, (...) dies men zonder roem zou mogen zeggen, dat zoo 'er ooit iets, volmaekt gelykende, door het graveer-yzer of den Etsnaelt te voorschyn gekomen is, deeze konst tafereelen, van bovengenoemden H. de Leth in 't koper gebracht, daer nevens mogen gestelt worden, (...)'³⁰

Doel van de verzameling

Het ging Brouërius bij het opzetten van zijn collectie niet alleen om het verzamelen op zich. Hij bouwde op die manier ook een werkkapitaal op. Dat blijkt uit de verschillende publicaties waaraan hij meewerkte en die vanaf 1725 verschenen. Zijn verzameling was in dat jaar 'reeds tot Zeventigh deelen op blads grootte (langwerpig Folio) uytgedyt'.³¹ Het bezit van deze verzameling gaf hem een sterke onderhandelingspositie bij het verwerven van opdrachten en daar maakte hij ook gebruik van. Jan Lodewijk Schuer schreef in 1733 in een boze bui: 'Ook hadden onze Heeren Boekhandelaars, uit louter zucht om alles aan te wenden, wat tot verbetering van het ondernomen Werk kon strekken, een zeker jaarlyksch verdrag aangegaan met den Hre. en Mr. MATTHEUS BROUËRIUS VAN NIDEK, om het zelve met fraaie artykels, de zaken van onze Nederlanden betreffende, te vermeerderen. Zy wierden daartoe des te meer aangezet, om dat die Heer hen uit de zestig stukken in folio van zyn Verheerlykt Nederlandt vele dingen beloofde, en zeide van de kant van den Hre. LUÏCIUS sterk aangezocht te worden om hem zynen voorraad en aantekeningen aan de hand te komen.'³²

Ongetwijfeld heeft Brouërius zijn verzameling, behalve als bouwstof voor verschillende publicaties, ook beschouwd als basis voor een uit te geven alomvattend topografisch-historisch werk. Men huurt geen tekenaar in om van een kleine vierduizend voorbeelden, van allerlei vorm en soort, tekeningen in een standaarduitvoering te laten maken om er vervolgens niets mee te doen. Bovendien heeft zelf veel afbeeldingen van een onderschrift en aanduiding van herkomst voorzien. Uit zijn opmerking uit 1725 is op te maken dat de structuur van zijn verzameling toen vrijwel vast lag. Hij heeft het dan over zeventig delen. Het titelblad van de veilingcatalogus van 1743 vermeldt '82 deelen'. Bij nader inzien zijn dat 64 delen topografische tekeningen en prenten, kaarten en plattegronden, 9 delen portretten en 9 delen met afbeeldingen van allerlei aard.

Jacobus Stellingwerf was Brouërius' vaste tekenaar. Hij maakte rond 2.600 tekeningen van ongeveer gelijke afmeting naar prenten en tekeningen van anderen. Ook tekende hij tenminste 56 titelplaten van de 64 topografische delen die de *Atlas* van Brouërius bevat. De andere acht zal hij ook wel getekend hebben, maar ze worden in de catalogus niet genoemd.

Een aflopende zaak

Voor Brouërius waren 1725-1726 oogstjaren. Er kwamen toen verschillende boeken uit die hij geheel of gedeeltelijk had geschreven, waaronder ook nog twee dichtbundels. Maar zijn gezondheidstoestand was al niet goed meer. In 1725 belooft hij dat er spoedig meerdere uitgaven zullen volgen, maar voegt daar tussen haakjes aan toe: 'zo 't Gode behaegt myne zwakke lichaems gesteltheit verder te ondersteunen.'³³ Die uitgaven zijn er niet meer gekomen. In 1727 erkende hij dat de 'dikwylige worsteling met graveel en jicht'³⁴ grote vertraging veroorzaakte. Die achterstand heeft hij niet meer ingelopen en aan zijn geliefde *Belgium Illustratum* heeft hij weinig of niets meer gedaan.

Men is geneigd Brouërius te beoordelen op de verzameling die in 1743 verkocht werd. Maar daar was in achttien jaar weinig of niets meer aan gedaan. Ze was incompleet gebleven en verouderd. Het feit dat Willem Henskes er toch, in één koop, vijfduizend gulden voor betaalde, zegt iets over de waarde die nog aan de verzameling werd toegekend. Uit het feit dat Henskes in zijn titelbladen de naam van Brouërius aan de zijne vooraf liet gaan blijkt ook dat Brouërius een goede naam had.

Na Brouërius' dood werd een zaakwaarnemer aangesteld voor het afwickelen van de nalatenschap. Daarbij behoorde ook de samenstelling van een veilingcatalogus, die gezien de vele fouten met weinig kennis van zaken en in haast gemaakt is. Wat niet van waarde werd geacht is blijkbaar weggegooid.

A handwritten note in cursive script, likely a receipt or acknowledgment. The text reads: "Deeze Atlas is in het geheel Verkoegt door Vijff Duysend Gulden aan de Heer Willem Henskes. segg 5000". The word "segg" is underlined. There are decorative flourishes at the end of the text.

De oorspronkelijke verzameling van Brouërius van Nidek is uit elkaar geraakt. De samenstelling zoals wij die kennen is die uit de catalogus van de veiling op 20 februari 1743.³⁵ Die catalogus, de *Atlas*, is na het overlijden van Brouërius gemaakt ten behoeve van de verkoop van de collectie op 20 februari 1743.

Zowel bij het schrijven van de tekst als bij het drukken en binden er van is nog al wat misgegaan. Dat blijkt ook uit een 'Naberigt' met als inhoud: 'De provincie van Utrecht moest op Zeeland gevolgt hebben, en na het afdrukken der Provincie van Holland, is nog een derde deel van Rhyndlandt gevonden'.³⁶ Zo zijn er meer onnauwkeurigheden. Achter het eerste deel van Staats-Brabant, dat de steden Maastricht, Valkenburg en Dalen bevat, staan bijvoorbeeld zeventien tekeningen genoemd die in het Kwartier van Maasland in de Baronie van 's-Hertogenbosch thuis horen. Twee andere kwartieren van 's-Hertogenbosch, dat van Kempenlandt (omgeving Eindhoven) en Peelland (rond Helmond) zijn overgeslagen. De zeven tekeningen uit deze streken die in de collectie zaten, zijn in het hoofdstuk Kempenland en Peelland opgenomen. Sommige afbeeldingen die, blijkens andere bronnen, wel in de verzameling zaten, zijn helemaal niet genoemd. Op pag. **B3/25 staat onderaan in de tweede kolom: 'Nog verscheyde losse platen, om in dit deel te plaatsen.': ze worden niet genoemd. In dezelfde kolom is bij geen van de genoemde afbeeldingen een kunstenaar genoemd.

Een ander probleem is dat wel per tekening wordt aangegeven wie de tekenaar is, maar dat dit vaak wordt afgedaan met: 'door dito'. Dat blijkt niet altijd juist te zijn. Ook zijn vaak meerdere prenten, soms tot twintig toe, in één vermelding samengebracht.

Toch blijkt, in tegenstelling tot wat de catalogus doet vermoeden, dat door Brouërius zelf de verzameling 'in welgeschikte Ordre gebragt' is. De tekeningen van Stellingwerf en anderen, de boeken en de losse kopergravures zijn naar provincie en streek gerangschikt en per afdeling van een door Stellingwerf getekend titelblad voorzien. Daarbij is volgorde aangehouden die door Gedeputeerden ter Staten Generaal in acht werd genomen.³⁷

Noten

- ¹ Verder in dit artikel wordt deze catalogus met *Atlas* aangeduid. Er zijn meerdere exemplaren van bewaard gebleven, waaronder een in de Bibliotheek van de Vereeniging ter behartiging van de belangen des Boekhandels te Amsterdam, dat op microfilm is opgenomen in de Book Sales Catalogue of Dutch Republic, 1997.
- ² Zie hierover bijv. A. van der Blom, 'Historieprenten 1500-1800' in *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, dl. 9, Haarlem 1980.
- ³ Lud. Smids M.D. *Schatkamer der Nederlandsche Outheden (...)*, Amsterdam 1711.
- ⁴ Over Roghman (1596-1667) zie H.W.M.v.d. Wijck e.a., *De kasteeltekeningen van Roeland Roghman*, 2 dln, Alphen a/d Rijn 1989, 1990.
- ⁵ Abraham Rademaker, *Kabinet van Nederlandsche Outheden en Gezigten*, 2 dln. Amsterdam 1725, voorwoord 1e deel.
- ⁶ *Kabinet van Nederlandsche en Kleefse outheden oorspronkelyk beschreven door Abraham Rademaker, verrijkt door J.H. Reisig en A.B. Strabbes*, 8 dln, 1892-1903.
- ⁷ De bekende boekhandelaar/historicus/schrijver Frederik Muller bracht in 1863-1882 zijn *Nederlandsche geschiedenis in platen* in 4 delen uit, waarbij hij, men zou denken tegen beter weten in, met dat omstreden materiaal de geschiedenis der Nederlanden tot leven wilde brengen. De dominee-schrijver Johannes Craandijk, die in de tachtiger jaren van de negentiende eeuw zijn *Wandelingen door Nederland* in 7 delen schreef, nam op zijn reizen een tekenaar mee. Maar voor zichzelf heeft hij, naast enkele tekeningen naar het leven, een 60-tal tekeningen naar oude prenten gekopieerd, die hij grotendeels schonk aan de Gemeentebibliotheek te Rotterdam.
- ⁸ A.J. van der Aa, *Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden*, dl 1, 1839.
- ⁹ Uit Abraham de Haen, 'Teekenlessen' in *Herderszangen en Mengeldichten*, 1751.
- ¹⁰ Zie hierover L. P. Kasteleyn in 'Opdat de waarheid klaar in uw tekening spele', in *Delinevit et Sculptsit'*, 14 (1994) 10-29 en 15 (1995) 16-35
- ¹¹ Zie L.P. Kasteleyn in 'Alom begeerd en niet vergeefs gezocht' in *Pronk met Pen en Penseel*, 1997 67 e.v.
- ¹² Meer bij M.J.C. Otten, 'Oprichtgevers: Andries en Gerrit Schoemaker' in *Pronk met Pen en Penseel*, 1997 en deze website, deel Andries en Gerrit Schoemaker.
- ¹³ Th. Salmon, *Modern history, of The present state of all nations*, Londen 1724. De Nederlandse vertaling heeft als titel *Hedendaegsche historie, of tegenwoordige staet van alle volkeren (...)*.
- ¹⁴ *Het verheerlykt Nederland of Kabinet van hedendaegsche gezigten (...)*, 9 dln, Isaak Tirion Amsterdam, 1745-1774.
- ¹⁵ Zie P.J. Klapwijk, 'De totstandkoming van Het verheerlijkt Nederland' in *Leids kunsthistorisch jaarboek* 4 (1985), 179-199
- ¹⁶ Cl. Bruin, *Kleefse en Zuid-Hollandse Arkadia (...)*, Amsterdam 1716 en *Noordhollandsche Arkadia (...)*, Amsterdam 1732.
- ¹⁷ Voorwoord Brouërius van Nidek in het door hem uitgegeven *Thomas' Arents Mengel-Poëzie'* (1724).
- ¹⁸ In Molhuysen en Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, dl 4 , 1924, 213.
- ¹⁹ F. Halma en M. Brouërius van Nidek, *Toneel der Vereenigde Nederlanden En Onderhorige Landschappen*, 2 dln, beide 1725, dl. 1, 'Voorberecht'.
- ²⁰ *Atlas*, Uytrecht I. deel, p. 10 en/of de onderschriften:
 - 'Des Bisschops Hofkapel van agteren 1719', get. door Brouerius;
 - 'De Kapel die eertyds aan 's Bisschops Hof behoorde, get. door dito'; (beide waarschijnlijk door Stellingwerf getekend; geen bewaarplaats bekend);
 - 'De Katryne Kerk 1719 get. door Stellingwerf' (onderschrift tekening is: 'Brouërius 1719 ad viv delineavit J. Stellingwerf fecit'; (in Atlas Munnichs van Kleef, Koninklijk Huisarchief)
 - 'De St. Jacobs Kerk get. door dito' (de voorafgaande naam is Schynvoet, maar onder de tekening staat: 'J. Stellingwerf naar M. Brouërius'; (in Atlas Munnichs van Kleef, Koninklijk Huisarchief).In de Gemeentebibliotheek te Rotterdam bevindt zich
 - 'De Voetangel; Mattheus Brouërius ad viv delineavit 1719 J. Stellingwerf fecit' (Atlas Amstelland p. 43)
- ²¹ Zie *Bruilofsgedicht van M.B.Jctus t.g.v. het huwelijk van Galenus van Baarle en jongkvrouwe Johanna Willemina Streso* (Gemeentearchief Amsterdam 1720-03-19-2). De bruid was een dochter van Brouërius oudste zuster.
- ²² Het Rijksarchief voor Noord-Holland te Haarlem heeft er drie van Muiden uit 1721 waar Brouërius' naam onder staat (*Atlas*, 't Baljuschap van Goylandt, p. 59):
 - 't Raathuys, 1721, getek. door Stellingwerf (onderschrift: "t Raathuys te Muiden", r.o. 'Mattheus Brouërius 1721 ad viv: fecit');
 - De Groote Kerk, 1721, door dito (Stellingwerf); (onderschrift: 'De Groote Kerk te Muijden, M. Brouërius 1721 ad viv: fecit');
 - De Wezeper-poort, 1721, door dito (Stellingwerf); (onderschrift: 'De Wezeperpoort te Muijden', r.o. 'Mattheus Brouërius 1721 ad viv: fecit').Ook elders komen tekeningen van Stellingwerf naar Brouerius van Nidek voor, zoals in de collectie Bodel Nijenhuis: 'Poort van Gooiland te Naarden' naar Mbn 1721 en 'Huys Wayestein bij Amerongen' (toeschr.)
- ²³ Willem Henskes heeft het in 1759 in zijn veilingcatalogus *Schouwburg der Nederlanden* over een 'vyftig Jaarige verzameling', maar dat lijkt overdreven.
- ²⁴ C. Koeman, *Atlantes Neerlandici: bibliography of terrestrial, maritime and celestial atlases (...)* dl. I-V NV Theatrum Orbis Terrarum, Amsterdam 1964-1971; dl. VI Canaletto 1985
- ²⁵ Een facsimile-uitgave van de plattegronden van Jacob van Deventer verscheen te 's Gravenhage 1916-1923 onder de titel *Nederlandsche steden in de 16e eeuw*, met een voorwoord van R. Fruin.
- ²⁶ *Atlas*, Amsterdam, Eerste deel, blz. B44.
- ²⁷ De kaarten van Cornelis Anthonisz. zijn herdrukt in de serie *Historische plattegronden van Nederlandse steden* dl 1, Amsterdam, Alphen a/d Rijn 1978, kaartnr. 1-12.

- ²⁸ M. Brouërius en I. le Long, *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche Outheden (...)*, 1727, Voorwoord deel 1
- ²⁹ Brouërius en Le Long 1727, dl. 1.
- ³⁰ *Het zegepralant Kennemerlant, (...) naar 't leven getekent en in 't koper gebracht door Hendrik de Leth en kortelyk beschreven door Matthaeus Brouërius van Nidek*, Amsterdam 1729, 3.
- ³¹ Halma 1725, Voorwoord.
- ³² Voorwoord in het laatste deel van het *Groot Algemeen (...) Woordenboek*, 1733.
- ³³ Voorbericht *Analecta Medii Aevi*, 1725.
- ³⁴ Voorbericht *Kabinet van Nederlandsche en Kleefsche outheden*, 1727.
- ³⁵ Deze catalogus heeft als titel *Atlas der Vereenigde Nederlandsche Provintien (...)*. Eén exemplaar bevindt zich in de bibliotheek van de Koninklijke Vereniging ter bevordering van de belangen des Boekhandels (Universiteitsbibliotheek Amsterdam). Het heeft een bladformaat van 117x195 mm., een zetspiegel van 89x157 mm. en een hard koft. Het titelblad en enkele blanco bladen zijn voorin geplakt, twee bedrukte bladen en een schutblad achterin. Het boek telt al met al 178 pagina's. Dit exemplaar is verfilmd voor de Book Sales Catalogue of the Dutch Republic 1599-1800, cat. nr. 138-140, m.f. 237-239, uitgegeven door de I.D.C. (Inter Documentation Comp.) te Leiden. Er is ook een exemplaar van de catalogus in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, afd. Oude Drukken, nr. 501 G 138.
- ³⁶ Dit derde deel van Rhyndland staat wel in de aan Willem Henskes toegeschreven veilingcatalogus *Schouwburg der Nederlanden*.
- ³⁷ B. van 't Hoff, 'Bijdrage tot de datering van oudere Nederlandsche stadsplattegronden', in *Ned. Archievenblad*, 1941-43, p. 116 en noot 3. Deze volgorde is later vastgelegd in de Grondwet van 1814 en volgende en leeft voort in de Nederlandse Staatsalmanak. De gewesten zijn het Hertogdom Gelderland, de Graafschappen Hollandt en Zeelandt, de Heerlijkheden Utrecht, Friesland, Overijssel en Groningen, de Generaliteitslanden en enkele steden buiten de grenzen van de Republiek.